

A csúdok a lapp szövegekben

VOIGT Vilmos

ELTE, Budapest
voigt.vilmos@btk.elte.hu

dološ áigge muitalus 'régmúlt elbeszélés'

A *csúd* megnevezés régebben általános volt, és egy, az Európa északi peremén élő lakosságra vonatkozott. Gyakran egész népcsoportot neveztek így, ilyen értelemben használja a 18. század közepén az orosz történetírás kialakítója, V. Ny. Tatyiscsev, és őt követő kutatók nemzedékei is.

Magyarországon tudós körökben terjedt el ez a népmegnevezés. A nyelvek terén hihetetlenül tájékozott Kalmár György 1756-ban Szentpétervárott találkozott Lomonoszovval, akit érdekeltek a csúdok. 1770-ben jelent meg Kalmártól a számtalan nyelvet említő *Prodromus idiomatis scythico–mogorico–chuno–avarici* [A szkíta–magyar–hun–avar nyelv története], amelyben a kornak megfelelően a finnugor nyelveket is az ősi szkíta, hun és avar nyelvekből származtatja (Papp 1980: 1–10).

Az oroszországi tudományosság gigantikus adattárában, Peter Simon Palas kétkötetes *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* [Minden nyelv és nyelvjárás összehasonlító szótárai, 1786–87] c. művében is szerepelnek a csúdok. A nagyhírű göttingeni Szibéria-kutatás keretében tevékenykedő Johann Eberhard Fischer a *Sibirische Geschichte* [Szibéria történelme] című nagy munkájában a pontosabban meg nem határozott népekre az oroszok körében elterjedt „csúd” elnevezést használja. Fischer egyébként a magyarokat is a finnugor népek közé sorolja (1768/I: 19).

A *csúd* (orosz *чуд*) népnév eredetére sokféle magyarázat született. Ezek jó része fantasztikus, elképzelhetetlen. Mivel a szónak nincs elfogadható saját belső etimológiája, többféle régi néppel kapcsolták össze. Már Jordanes *Getica*-ja is említi a gót *Þiudos*, voltaképpen 'nép' jelentésű etnonimát; e szó megfelelői megvannak a germán és a balti nyelvekben. Adam Bremensis feljegyezte a *schyti*, *scuti* szavakat, amelyeket később, a 18. században tetszetős

megoldásként összevetettek a szkítákkal. Elvileg nincs akadály a *csúd* név germán egyeztetésének, ám azt nem tudjuk, miért éppen azt a szót használták az északi oroszok körében. A *чуд* és *чужой* 'idegen' szavak, minden hasonlóságuk ellenére sem adnak elfogadható nyelvtörténeti magyarázatot.

A történeti forrásokban a *csúd* szó mindig népnévként szerepel, igen gyakori a helynevekben. Már a legrégebb orosz évkönyvekben (ilyen pl. a *Лаврентийская летопись*) egyértelműen így szerepel: egy már korábban is ismert nép. A. H. Lerberg 1819-ben így szerepelteti a csúdot a korai orosz történelemben. Tanulságos a nevezetes angol utazó megjegyzése: *Chiudi ye people abought Colmogorod ware anciently so called, which spoke a divers languadge from ye Samoites and Laps, now they are not found there*. Vagyis a csúdot különböztetik a szamojédoktól és a lappoktól.

A 19. század közepére kibontakozó finnugrisztika ezt a nézetet (miszerint a csúdot több csoportra oszthatók, és kapcsolatban vannak a finnugorokkal) ismerik, és az úttörő kutatók ezt fejlesztik tovább, vö. F. J. Wiedemann *Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandschaft mit den Völkern Mittelhochasiens* (1838); A. J. Sjögren *Über die ältesten Wohnsitze der Jemen. Ein Beitrag zur Geschichte der Tschudischen Völker in Russland* (1832); M. A. Castrén *Bemerkungen über die Zavolodčeskaja Čud'* (1862).

Ami a lappokat illeti, ezeknek a nyelvét a finnugristák írták le, papok, nyelvészek munkáiban a 19. század végére halmozódott fel ez a tudás. Nem számítva a történeti és társadalmi áttekintéseket, a ma folklórnak nevezett lapp szövegekben három műfajcsoportot szokás kiemelni: a „mitológiai” szövegeket, a személyes rögtönzött énekeket (ma ezt nálunk *jojka* néven szokás említeni) és az elbeszélő történeteket. Már a 19. század végétől a magyar kutatók (pl. Budenz József, Halász Ignác) is gyűjtöttek ilyen szövegeket. A közelmúlt és a jelen kutatói közül Lakó György, Keresztes László, Szomjas-Schiffert György és Tamás Ildikó említhető, akik a közléseken túl elemezték is ezeket a szövegeket.

A lapp prózaepikus folklórban találunk csúdokról szóló szövegeket is. A magam kis népszerű antológiája (1966) nemcsak meséket tartalmaz, hanem történeti mondának nevezhető (csúd) történeteket is. A német finnugrista, Hans-Hermann Bartens 1997-es tanulmánya magyarul ad tájékoztatást – nem csak a mesékről. Bartens antológiája (2003) az egész lapp nyelvterületre kiterjed.

Az utóbbi évszázadban az oroszországi finnugor etnográfia széles távlatban foglalkozott a csúd-történetekkel. A „csúd”-toponimika leginkább a vep-

sze területeken ismert, ezért külön is sokszor tárgyalták a témát. V. V. Pimenov áttekintésnek szánt munkája (1965) történeti, régészeti és nyelvi adatokat összegezett. A mű teljes második fejezetét (117–169) a „csúd-hagyományoknak” szenteli. Nem szövegelemzést, hanem a csúdokra vonatkozó néptörténetet ad, felhasználva finn és észti kutatók munkáit is. A petrozavodszki akadémiai intézet kutatásai szerint a csúdok területe a 13–15. században Karjalától az Urálig terjedt, de a történeti területekre való hivatkozások különbözőek (pl. Belozero, Olonyec). Olykor még régi oroszokat is illetnek „csúd” megnevezéssel. Megemlíti, hogy a csúdokról nemcsak írásos hivatkozásokat ismerünk, hanem szóbeli, folklór jellegű történeteket is. Pimenov is a népnév gót eredetét vallja.

Az 1960-as éveket a vepsze hagyományok kutatása aranykorának nevezhetjük. Főként a régészeti kutatások fejlődtek, szépen megmunkált tárgyakat találtak. Sz. I. Kocskurkina könyve (1990) olyan díszített fém tárgyakat mutat be, amelyeket a „lappok kincse”-motívumhoz kapcsolhatunk. Észak-Európában az ilyen dísz tárgyak már a vikingek révén is közismertek voltak, mind az oroszok, mind a nem-oroszok között, akár a távolsági kereskedelemben is. A vepsze toponimikáról készült áttekintésben (Mullonen 1994: 56) a szerző külön is foglalkozik a *čuhak*, *čuhuk* szavakkal, illetve az ezt a szót is tartalmazó helynév-összetételekkel, anélkül azonban hogy a helynevek magyarázatát, vagy a hozzájuk fűződő történeteket bemutatná.

Külön kutatási tematika a szóbeli hagyományok (*предания*) kutatása. Például a komi, a mordvin és a mari folklór sokkötetes antológiáiban külön közlik a meséket és mondákat. Azonban a régi és más népekre (mint amilyenek a csúdok) vonatkozó szövegeket külön nem vizsgálják. Vannak azonban olyan kiadványok, amelyek „rég” történeteket közölnek. N. A. Krinyicsnaja kötet (1978) a Beloje ozero és Olonyec területének szövegeit tartalmazza. A mindenféle történeti mondananyagban külön fejezet (a 48–55. lapokon) foglalkozik a csúdokkal. A kötetben néhány lapos motívummutató is található. Igen hasznos, hogy külön fejezetekben olvashatunk a finnekről, *kaladokról*,¹ ellenségekről, és még a *raszkol*² követőiről is.

Krinyicsnaja több tanulmányban foglalkozott a történeti hagyományokkal, és könyvének kibővített változatában erről tüzetes áttekintést is adott (1991). Ez alapvető fontosságú áttekintés, bizonyos mértékig el is tér az előző rend-

¹ Az észak-európai történeti hagyományokban említett nép, amelynek nem tudjuk pontos azonosítását adni.

² Az orosz egyházban 1654-ben Nikon pátriárka által bevezetett liturgikus újítás miatt kivált „szakadárok” mozgalma.

szerezéstől. A 279–315. lapokon részletes mutatókat tett közzé, 21 fő csoportot alakított ki, és ezeken belül több száz történetet különített el, mindegyiknél pontosan utalva az egyes szövegekre. A területenkénti beosztásban a karjalai, arhangelszki, vologdai, murmanszki területeket különíti el. A történeti feljegyzések közül hét szöveg a 18. századból való, a többi a 19. és 20. századból. Az egyes szövegekhez magyarázatokat is mellékel. Ez a gazdag gyűjtemény voltaképpen típuskatalógus. Kár, hogy a szerző nem foglalkozik a történeti mondák nemzetközi kutatásával – azok pedig nem tudtak Kriyicsnaja munkáiról.

Ami a lapp folklórt illeti, régi történetek több kiadványban is megtalálhatók. Mivel a közlések dialektusonként különböznek, ez a csúd-történetekre is vonatkozik. Eltérnek egymástól a Norvégiában vagy a Kola-félszigeten élő lappok csúd-történetei. Ezeket részletesen nem is vetették össze egymással, noha a különböző kiadványok megemlíti ezeket. Itt a történetek hitelességével kapcsolatos információk mellett személyes (fejlődéslelektani) jellemzéseket is találunk (ld. Lagercrantz 1963: 126–129, a motívumok és szövegváltozatok jegyzéke a kutató által gyűjtött és közölt szövegek alapján). Lagercrantz összesen 30 szöveget közöl. Gyűjtésében az ellenséget gyakran „orosz” névvel említik.

Több évtizedes munka eredményeként Hans-Hermann Bartens 2017-es monográfiájában áttekintette a csúdokra vonatkozó lapp nyelvű szövegeket. A komoly precizitással készült mű sorra veszi a csúdokra és egyéb ellenségekre vonatkozó megnevezéseket, ezek történeti azonosítását, a szöveganyag jellemzését. Gondos tematikus mutatót és teljes bibliográfiát ad. A rövid 3. fejezet a kutatástörténeti előzményeket sorolja fel (J. Qvigstad és E. Lagercrantz adott rendszerezést). Bartens katalógusa a teljes lapp nyelvterületet képviseli, a 605 szöveget a dialektusoknak megfelelő 17 csoportba sorolja be. A leggyakoribb történetek: a vezető az ellenséget pusztulásba viszi – a lappok mágikus eszközökkel győzik le az ellenséget – természetfeletti megmenekülés – láthatatlanná válás – vihar létrehozása – cseles menekvés – fegyverrel győzik le az ellenséget – az ellenséget férfi(ak), asszony(ok), fiatal(ok) győzi(k) le – nagyerejű vagy névről ismert hős – a rossz idő elpusztítja az ellenséget – löpor okozta pusztulás – futással menekülés – a lappok a föld alá bújnak – a földalatti búvóhely felfedezése – az ellenség kegyetlensége – egyházi épületek elpusztítása – a parasztok megölik a lappokat – a lappok „királyai”. Az ilyen történetek elején egy általános összefoglalást kapunk, majd a szerző az egyes álváltozatokat sorolja fel a nyelvjárások sorrendjében, olykor további magyarázatokkal. Néhány más műfaji példát is említ, amelyekben a lappok hasonló módon szerepelnek.

Már a 20. század elején megfigyelhető volt, hogy a hagyományok megváltoztak. A legelső lapp film éppen ilyen témájú volt, és készült ilyen szín-darab is. Az egyház és a vallás szerepe is megváltozott. Ami a ránk maradt szövegeket illeti, legrégebről 1730-ban lejátszódott eseményekre történik utalás. Az ellenséget félrevezető hős (legtöbbször *Lavrukáš* névvel) feltűnően gyakori. Több kutató is azon a véleményen volt, hogy az ellenség/idegen történetek a nemzetközi folklórból származnak. Bartens mutatói alapján több ilyen motívumot sorolhatunk fel, mint például a mesterlövész története (vö. Tell Vilmos), amely az óízlandi hagyományban is ismert. Az ezüst puszkagolyó közismert a svéd folklórból, a hatalmas testű ellenség az északi orosz folklórból is jelen van. Az ellenség vezérének vagy a lappok vezetőjének nevét nem szokás említeni. A föld alatti lakás igen népszerű a lapp hiedelem-mondákban. Templomok nevét is megemlítik. Néhány elnevezés olykor magyarázatot érdemel, például a nyaranként Halász-félszigetre jövő „oroszkok” megnevezése „fehérfej-testvérek” (*vilges-oaive-vieljažat*) (G5 szöveg). A nagyerejű óriásokat a skandináv és az orosz folklór is ismeri.

Bartens irodalomjegyzékében megtaláljuk a nemzetközi mesetípus-jegyzéket (ATU) és Bengt af Klintberg svéd mondatkatalógusát. De ezek teljes felhasználása nem történt meg. Nem használta Lauri Simonsuuri és mások finn mondatkatalógusait sem, és észkatalógusokra sem utal. Az idézett északi orosz motívumjegyzéket Bartens nem ismeri, pedig ez a lapp mondák szempontjából is döntő fontosságú forrásmű.

Bartens típuscsoportjai saját rendszert tükröznek. Nem részletezi, milyen alapon csoportosította ezeket. Maga a rendszerezés praktikus. Az egyes csoportok változatos módon különböznek egymástól. A részletes motívummutatók használata fontos, ám csak olyan kutató igazodik el bennük, aki már ismeri a lapp folklórt. Phebe Fjellström (1986) azt hangsúlyozza, hogy a svéd- és norvég-lapp történeti események összekapcsolhatók egymással. Noha más társadalmi közegben, de a többi csúd területéről is ezt vélhetjük. Az egyes területeken a szövegek gyakorisága leginkább a gyűjtés és közlés sajátosságát tükrözi. A kolai és kolta alapszövegek száma is a gyűjtés miatt jelentős, ám a pontos adatolás itt is további vizsgálatokat kíván. Magam egy megjelenőben levő írásomban azzal foglalkozom, van-e kapcsolat a keleti (orosz és pravoszláv) és nyugati (viking, norvég, svéd, katolikus, majd protestáns) történetek között.

Jellemző, hogy különböző neve van az „idegen” támadóknak, és köztük a „csúd” nem is a leggyakoribb. Ám a támadók viselkedése különböző megnevezésük ellenére is azonos. A *ruoššat* ’oroszkok’ és *gárjilat* ’karjalaiak’, sőt

svedy 'svédek' mellett összetett megnevezéseket is használtak, mint például *speadjár|čuhti* 'rablócsúdok'. Mindez közismertségükre utal.

Két fontos eredményt említhetek lapp–csúd viszonylatban. Az orosz közlések bizonyítják, hogy ez az epikus hagyomány általában is jellemző az északi területek folklórára. A 600 lapp szöveg pedig azt bizonyítja, hogy ez a hagyomány a lappok körében is ismert. Vizsgálata egyaránt lényeges az összehasonlító folklorisztika és a finnugor folklór kutatása szempontjából.

Egyedülállóan fontos ez a lapp szöveganyag. Sajátos vonása, hogy nagy távolságban élő, szétszórt csoportok hagyománya, akiknek nincs írásbelisége, és mind a topográfiai, mind a történeti szövegek egyszerűek, nincs bennük „irodalmi” igény. Eltér ettől például a 8–12. század között jellemző óír *dindshenchas* műfaja, amely szintúgy topográfiai és történeti szövegeket tartalmaz, ezek azonban terjedelmesebbek és irodalmibb jellegűek – és írásos formában maradtak ránk. Felmerül a kérdés: az elbeszélte események vagy a szövegek alakították-e ki a motivikai hasonlóságot a csúd-történetekben? És vajon mikorra tehetjük e hagyomány megszilárdulását? Az Európa mostoha peremén élő lappok kezdetleges történeteket beszéltek el, és az északi orosz szövegek is ilyen jellegűek. A valódi történeti monda kevés köztük, és maguk a szövegek is csak a legutóbbi évszázadokból ismertek. És nincs is ezeknél fejlettebb szöveghagyomány a lapp folklórban.

Legutóbb Frog (2021: 41–42) a csúdoknak az orosz őskronikában való szereplését tárgyalta – ez is egy tovább kutatandó téma.

A fentiekből kiderülhet: az európai történeti folklór mennyire tanulságos műfaja a lapp csúd-történet. Végezetül azt is megemlítem: noha nincs közvetlen kapcsolat közöttük, a magyarban ilyen jellegű a „kutyafejű tatárok” mondakincse.

Irodalom

- Bartens, Hans-Hermann 1997: A lapp meseanyagokról. *Folia Uralica Debreceniensia* 4: 9–36.
- Bartens, Hans-Hermann 2003: *Märchen aus Lappland*. München.
- Bartens, Hans-Hermann 2017: Tschuden und andere Feinde in der saamischen Erzähltradition. *FF Communications* 312. Helsinki
- Fjellström, Phebe 1986: *Samernas samhälle i tradition och nutid*. Norstedt, Stockholm.
- Frog 2021: Medieval Christians' knowledge of shamanism in the North. An oral tradition in the *Historia Norwegie* and the Russian *Primary Chronicle*. *Shaman* 29/1–2: 21–64.

- Kocskurkina, Sz. I. [Кочкуркина, С. И.] 1990: Сокровища древних вепсов. Карелия, Петрозаводск.
- Krinyicsnaja, N. A. [Криничкая, Н. А.] 1978: Северные предания. Ленинград.
- Krinyicsnaja, N. A. [Криничкая, Н. А.] 1991: Предания Русского Севера. Санкт-Петербург.
- Lagercrantz, Eliel 1963: Lappische Volksdichtung VI. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 126. Helsinki.
- Mullonen, I. I. [Муллонен, И. И.] 1994: Очерки вепской топонимии. Наука, Санкт-Петербург.
- Papp Ferenc 1980: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. Magyar Nyelv 76: 1–10.
- Pimenov, V. V. [Пименов, В. В.] 1965: Вепсы. Очерк этнической истории и генезиса культуры. Москва – Ленинград.
- Voigt Vilmos 1966: A varázsdob és a látó asszonyok. Lapp mesék és mondák. Európa, Budapest.

*

The Chud people in Saami (Lapp) texts

The ethnonyme "Chud(e)" is well known in historical traditions in North Europe. It refers to an unspecified people, robbers and enemies of several people (Saami, Finn. even Russians) From 18th century Russian historians used the term in very wide sense. Hungarian scholars did not pay much attention to Chudes. In 1960s linguists and ethnographers understood the Vepse texts and folklore with references to the Chuds. Eliel Lagercrantz and Hans-Hermann Bartens classified the Chud stories according to narrative motifs. Still the comparative study of Chuds and other enemies needs further study.

Keywords: Chud(e) people, Lapp (Saami) folklore, historical traditions in North-East Europe.

VILMOS VOIGT

